

ЛІТЕРАТУРА

1. Богачова Л. Л., Петровська Л. М., Вороніна М. А. та ін. Загальна теорія держави і права / [Л. Л. Богачова, Л. М. Петровська, М. А. Вороніна та ін.]; за ред. [М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина]. – Х. : Право, 2002. – 429 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет. – Т. 2. – М.: изд-во "Искусство", 1973. – 630 с.
3. Ильин И. А. Порядок или беспорядок? – М.: Нар. право, 1917. – 21 с.
4. Новгородцев П. Н. Право и нравственность / П. Н. Новгородцев // Правоведение. – 1995. – № 6. – С. 103–113.
5. Поляков А. В. Общая теория права. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 642 с.
6. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. – Харьков: Эспада, 2005. – 840с.

УДК 347.477.52:355.133.4

**СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

Григоренко Є. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті проведено аналіз з точки зору загальної теорії держави і права основних соціальних аспектів реалізації та функціонування інституту юридичної відповідальності військовослужбовців, що мають специфічний статус, який, у свою чергу, реалізується у специфічному військовому середовищі. Обґрунтовано необхідність комплексного впливу на поведінку військовослужбовців всього комплексу соціальних норм. У зв'язку з цим, для забезпечення законності, правопорядку та суворості військової дисципліни необхідно комплексний вплив всіх видів соціальної відповідальності, які у цьому аспекті повинні допомагати юридичній відповідальності у досягненні поставлених перед нею цілей.

Ключові слова: юридична відповідальність, юридична відповідальність військовослужбовців, соціальна відповідальність військовослужбовців, правовий статус військовослужбовців.

Анотация: в статье с точки зрения науки всеобщей теории государства и права проведен анализ основных социальных аспектов реализации и функционирования института юридической ответственности военнослужащих, которые имеют специфический статус, который, в свою очередь, реализуется в специфической военной среде. Обоснована необходимость комплексного воздействия на поведение военнослужащих всего массива социальных норм. В связи с этим, для обеспечения законности, правопорядка и суворой воинской дисциплины необходимо комплексное воздействие всех видов социальной ответственности, которые должны помогать юридической ответственности в достижении целей, стоящих перед ней.

Ключевые слова: юридическая ответственность, юридическая ответственность военнослужащих, социальная ответственность военнослужащих, правовой статус военнослужащих.

Annotation: in the article from the point of view of the science of the general theory of the state and law, an analysis is made of the main social aspects of the implementation and functioning of the institution of legal responsibility for servicemen who have a specific status, which, in turn, is realized in a specific military environment. The need for a comprehensive impact on the behavior of military personnel of the whole array of social norms is substantiated. In this regard, to ensure law, order and strict military discipline requires the comprehensive impact of all types of social responsibility, which should help legal responsibility in achieving the goals it faces.

Key words: legal responsibility, legal responsibility of servicemen, social responsibility of servicemen, legal status of servicemen.

Проблема юридичної відповідальності взагалі та військовослужбовців зокрема у будь-який час залишається актуальною. Навіть, як стверджують Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський, проблема юридичної відповідальності у системі соціальної відповідальності є вічною [1, с. 11]. Адже військовослужбовці мають особливий соціальний, у тому числі і правовий статус, що зумовлює необхідність комплексного його врегулювання. Звичайно, враховуючи особливості задач, що стоять перед військовослужбовцями, їхнє положення та діяльність регулюється доволі детально саме нормами права. Але інші соціальні регулятори відіграють не менш важливу роль. У деяких випадках вони доповнюють та підсилюють регулятивний потенціал норм права, а в деяких – передбачають принципово нові правила поведінки. У зв'язку з цим, важливим є створення умов, за яких би забезпечувалося виконання тих соціальних регуляторів, що здійснюють позитивний вплив на проходження військової служби, організацію та функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань у напрямі виконання задач, накреслених чинною Конституцією. Серед заходів спрямованих на це, слід особливо виділити й соціальну відповідальність військовослужбовців та такий її різновид як юридична відповідальність. З огляду на це існує нагальна необхідність у науковому пошуку головних аспектів соціальної відповідальності військовослужбовців, а також вивчення юридичної відповідальності як виду відповідальності соціальної.

У межах дослідження юридичної відповідальності військовослужбовців як комплексної проблематики не можна обійтись без міждисциплінарного підходу з домінуванням загальнотеоретичного ракурсу. Адже, як стверджують Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський, якщо у минулому вирішення у юриспруденції проблематики юридичної відповідальності мало прикладний характер, то на сучасному етапі розвитку суспільства вона набула

методологічного значення, а в перспективі стане світоглядною [1, с. 11]. Названа тематика, що охоплює собою широкий пласт юридичної матерії вимагає вивчення її, у тому числі, й з боку суто соціального підходу. Збройні Сили та інші військові формування, будучи державними структурами, залишаються невід'ємною складовою суспільства, з притаманними йому специфічними рисами та особливостями.

Крім того, у межах названих структур діють, притаманні суспільству, соціальні норми, серед яких не тільки норми права, але й норми моралі, корпоративні та естетичні норми тощо. Всі вони в комплексі впливають на поведінку як окремих військовослужбовців, так і зумовлюють діяльність цілих військових колективів, у тому числі й визначають сучасний облік армії. У той же час, колективна складова, яка у деяких випадках домінує над особистістю, може чинити негативний вплив у вигляді нівелювання індивідуальних рис та якостей окремого військовослужбовця як особистості, у тому числі буде сприяти зниженню усвідомленого відчуття його індивідуальної відповідальності.

У зв'язку з цим, не можна не враховувати вплив всього комплексу соціальних норм у цій сфері як на окремо взятого військовослужбовця, так і на цілий військовий колектив. З огляду на це, перед тим, як перейти до розгляду особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців слід з'ясувати її соціальну складову. Питання полягає у тому, що юридична відповідальність є особливим видом соціальної відповідальності, а тому слід дослідити, що являє собою соціальна відповідальність, які її особливості.

Важливість дослідження соціальної відповідальності взагалі та соціальної відповідальності військовослужбовців зокрема для юридичної науки зумовлена тим, що по-перше, юридична відповідальність, як уже було зазначено, є складовою соціальної відповідальності, її особливим видом. У зв'язку з цим, для кращого розуміння юридичної відповідальності слід аналізувати таку більш широку категорію як соціальна відповідальність. По-друге, інші види соціальної відповідальності допомагають юридичній відповідальності у досягненні тих цілей, які перед нею стоять. Більш того, інші види соціальної відповідальності (наприклад, моральна, релігійна тощо) можуть попередити настання юридичної відповідальності, тобто утримати суб'єкта від вчинення протиправних діянь. Скажімо, моральний осуд може вплинути на людину таким чином, що вона усвідомить свою поведінку і це спрямує її відповідно до соціальних норм, у тому числі й норм права.

При цьому слід урахувати, що на військовослужбовців покладають важливі завдання, від виконання яких залежить забезпечення національної безпеки та оборони. Тому, дуже важливо забезпечити поведінку військовослужбовців як правомірну. У разі наявності протиправної поведінки слід вжити всіх заходів для поновлення правопорядку. При цьому для досягнення такого результату можна використовувати як правові засоби впливу, так і засоби впливу, передбачені іншими видами соціальних регуляторів. Як указував В. С. Нерсисянц, пошуки оптимальних варіантів поєднання правових форм впливу з регулятивними можливостями інших соціальних норм є однією з центральних задач всієї соціальної політики [2, с. 77]. Особливо такий пошук слід вести у контексті правового статусу військовослужбовців, оскільки військова сфера, де реалізується такий статус, є доволі специфічною, багатогранною, з певними елементами ризику як для самих військовослужбовців, так і для суспільства в цілому.

В. С. Нерсисянц писав, що важливу роль у системі соціальної регуляції з часу його появи стало відігравати право. При всій своїй відносній самостійності право, як й інші види соціальних норм, здійснює свої специфічні регулятивні функції не ізольовано та відособлено, а в єдиному комплексі та тісній співпраці з іншими соціальними регуляторами. Виявлення специфіки різноманітних соціальних норм є необхідною передумовою для розуміння смислу, змісту та характеру співвідношення правових та не правових норм у межах виконуваних ними функцій соціальної регуляції, об'єктивних підстав та критеріїв визнаного «поділу праці» та «сфер впливу між ними» [2, с. 77].

З цим твердженням слід погодитися, але у системі соціальних норм з точки зору юридичної термінології виокремлювати правові та не правові норми видається не зовсім коректним. Підтверджується це тим, що не правові є антиподом правових і відповідно до цього не правові це такі, що суперечать правовим, а значить і суперечать праву. У той же час, йдеться про норми моралі та інші види соціальних норм, які, як правило, не суперечать нормам права та праву в цілому (перш за все йдеться про природне право), а отже називати їх не правовими не зовсім коректно. При цьому, коли ми у системі соціальних норм розмежуємо правові норми та інші соціальні регулятори, то це ми робимо передусім у межах юридичної науки. З погляду на це, вважаємо, що краще говорити про те, що у системі соціальних норм є норми права та інші види соціальних норм. В останньому випадку безперечно є елемент тавтології, але з точки зору сучасної юридичної науки говорити про те, що, скажімо моральні норми є не правовими нормами уявляється не зовсім коректно.

У межах організації та функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань особливого значення набуває забезпечення законності, суворої військової дисципліни та правопорядку. З метою досягнення наведеного слід у комплексі використовувати всі можливі засоби. Серед них особливе місце займає інститут юридичної відповідальності. У той же час, слід урахувати, що з метою належного функціонування будь-якого соціального утворення лише правовими засобами обійтись не можна. З цього приводу, О. А. Безрукова стверджує, що відповідальність – провідний елемент системи нормативного регулювання поведінки індивіда і групи. Іншими елементами цієї системи є норми права, технічна раціональність, інструменти організаційної комунікації, етикет, релігія та ін., але якщо правові норми порівняно жорстко і статично кодифікують практики акторів, відповідальність у соціологічному сенсі, що концептуалізується нами як іманентний елемент (атрибут), якісний вимір соціальної взаємодії, насичує увесь життєвий світ суб'єкта відповідальності. Відповідальність є внутрішньою основою самоорганізації співтовариства. Ослаблення відповідальності пов'язане з кризою соціальних норм. Обсяг, масштаб кризи обумовлює ступінь ослаблення відповідальності соціуму. Порушення норм призводить до перекручування відповідальності, тобто такої поведінки, що виходить з потреб суспільства [3, с. 30].

З цього приводу слід говорити про вплив усіх соціальних норм на упорядкування суспільних відносин. Питання в тім, що соціальні норми впливаючи на поведінку суб'єкта у переважній більшості випадків допомагають нормам

права забезпечувати їх поведінку як правомірну. При цьому такий вплив у контексті організації військових колективів має свою специфіку. Вона знаходить свій прояв у тому, що військовий колектив є додатковим каналом передавання соціальних норм поряд із сім'єю, школою, суспільством у цілому. У той же час, специфіка самих соціальних норм, що передається у межах військових колективів суттєвим чином відрізняє їх від тих соціальних норм (звичаїв, норм моралі), що передаються у цивільному житті. Це здійснює вплив і на питання соціальної відповідальності.

Крім того, про важливість соціальної відповідальності та такого виду соціальних норм як звичаї, традиції, норми моралі, корпоративні норми у межах армії вказує на те, що всі вони мають консервативний характер. Так, у юридичній літературі зазначається, що після виникнення, звичаї живуть довго та мають консервативний характер, вони передаються «у спадок» як регулятори суспільних відносин та суспільної відповідальності [1, с. 59]. Збройні Сили та інші військові формування, а також окремі військові колективи є доволі консервативними соціальними середовищами, у зв'язку з цим, такі соціальні норми можуть непогано «приживатися» в них.

Разом із тим, цей фактор може мати й негативну сторону свого прояву. Наприклад, можна говорити про те, що в армії доволі важко викоринити негативні традиції та звичаї, серед яких нестатутні відносини між військовослужбовцями, деякі корупційні практики та інші негативні прояви. З огляду на це, слід вживати рішучих заходів, спрямованих на мінімізацію негативного впливу таких традицій та звичаїв. Адже, постійне знаходження у військовому колективі, виконання різних задач, які покладаються на кожного, а результат кожного впливає на загальний результат є факторами сталого сприйняття соціальних норм, передачі їх молодим військовослужбовцям.

М. В. Вітрук справедливо зауважує, що для суспільства характерна система співпорядкування між людьми, що визначається характером існуючої соціальної влади та регулювання їхньої поведінки за допомогою найрізноманітніших соціальних правил – соціальних норм. Влада є обов'язковим елементом будь-якої соціальної організації людей. Вона виконує функцію регулювання їх спільної діяльності, досягаючи реалізації соціальних норм, правил поведінки, тим самим забезпечуючи стабільність у системі соціальних відносин, що склалась [4, с. 9].

З цього приводу слід говорити про те, що у системі армійських колективів і система підпорядкування, і система існуючої влади, у першу чергу, зумовлені правовими нормами. Але інші соціальні регулятори теж впливають на поведінку військовослужбовців. Наявність інших соціальних норм та їх дієве застосування допомагає правовим нормам урегулювати взаємовідносини між військовослужбовцями таким чином, щоб забезпечити соціальний порядок, у тому числі й таку його складову як правопорядок. З цього приводу простежується значущість соціальної відповідальності військовослужбовців за невиконання таких соціальних норм як звичаї, традиції, норми моралі.

Не випадково у соціологічній науці вказується на існування зв'язку відповідальності з іншими важливими моральними якостями людини, які мають соціальне значення: совістю, обов'язком, честю, що ще раз вказує на те, що у сутності відповідальності закладено соціальний підтекст. Дійсно, відповідальна особа звітує за свої зобов'язання перед певною інстанцією, якою може бути анонімна чи конкретна спільнота або інша особа, що є референтною для цієї особи. Тобто йдеться про наявність різновиду соціальної взаємодії [3, с. 32-33].

М. В. Вітрук пише, що забезпечення функціонування всього суспільства через можливу та необхідну поведінку індивідів та інших суб'єктів суспільних відносин є об'єктивною передумовою виникнення феномену та поняття соціальної відповідальності. Крім того, він стверджує, що можлива реакція суспільства (спільноти) на поведінку суб'єктів у вигляді заохочення соціально позитивної поведінки або шляхом негативного впливу на них у разі невиконання вимог, установлених соціальними нормами [4, с. 9].

Таку конструкцію було сприйнято законодавцем у межах формулювання відповідних приписів Дисциплінарного статуту Збройних Сил України. Питання заохочення військовослужбовців та примусового впливу на них, шляхом застосування дисциплінарних стягнень знайшли у цьому нормативно-правовому акті своє відбиття. У той же час, його аналіз свідчить про відсутність чітких критеріїв розмежування юридично значущої поведінки військовослужбовців на правомірну та протиправну. Стосовно протиправної поведінки бажано було б прописати у Статуті вичерпний перелік дисциплінарних проступків та запровадити повноцінну реалізацію принципу протиправності.

У той же час, як показує практика, реалізувати це майже не можливо, оскільки передбачити всі випадки можливої протиправної поведінки з чіткими конструкціями складів правопорушення доволі важко. Але напрацювати основні критерії протиправної поведінки та закріпити їх у Статуті уявляється можливим та необхідним. Разом із тим, до Статуту слід внести зміни, спрямовані на можливість командування клопотати перед судом про застосування до військовослужбовця або групи військовослужбовців дисциплінарного арешту з утриманням на гарнізонній гауптвахті. Проте для обрання такого дисциплінарного стягнення судом необхідно чітко прописати склади правопорушень, за вчинення яких можливе таке застосування. Як відомо, законодавець пішов шляхом фіксації такої можливості у Главі 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Соціальне регулювання у суспільстві у будь-якому випадку пов'язано з існування соціальної влади, що спрямовує поведінку людей. З метою упорядкування діяльності соціальної влади соціальні норми повинні діяти комплексно. З одного боку вони підсилюють її діяльність. Наприклад, з історії відомо, що релігія допомагала організувати військо, виконувати ним бойові задачі, здійснювати героїчні вчинки. З іншого ж боку, соціальні норми, діючи комплексно, можуть обмежувати владу, позитивно впливаючи на організацію взаємовідносин влади з людьми. Наприклад, армійські позитивні традиції та усталений моральний облік офіцера обмежують останнього у реалізації владних повноважень та не допускають перевищення влади, спрямовують його до належної поведінки у взаємодії з підлеглими, з іншими людьми, у тому числі й у громадських місцях тощо.

Крім того, комплексний вплив соціальних норм може чинити позитивний вплив на імідж армії у цілому та окремо взятих військовослужбовців. Наприклад, носити формений одяг можна у відповідності до правових норм, але з порушенням естетичних норм. При цьому, дотримання також останніх може сприяти досягненню кращого результату

у носіння такого одягу та кращому сприйняттю військовослужбовця іншими військовослужбовцями, суспільством у цілому. Питання в тому, що в умовах сьогодення рівень іміджевого сприйняття як армії, так і будь-якої державної структури суспільством є важливим компонентом їхнього функціонування. Підтвердженням цього може слугувати оформлення веб-сайтів відповідних відомств, де окрім інформативності, увага приділяється особливостям сприйняття «картинки» сайту. Крім того, про імідж армії вказано у правових нормах Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, де вказано, що за поведінкою військовослужбовця судять не лише про нього, але й про Збройні Сили України в цілому.

М. В. Вітрук пише, що взаємовідносини між суб'єктами суспільних відносин та суспільством з точки зору свідомого здійснення взаємних вимог, що висуваються через соціальні норми знаходять свій вияв у категорії соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність виконує важливу функцію регулятора суспільних відносин, контролю поведінки людей.

Крім того, цей же автор вважає, що виокремлення видів соціальної відповідальності залежить від сфери соціальної діяльності людини та виду відповідних соціальних норм. Традиційно у державно організованому суспільстві виділяють моральну, політичну, суспільно-статутну та юридичну відповідальність [4, с. 10].

На військовослужбовців поширюється велика кількість найрізноманітніших соціальних регуляторів, які впливають на їхню волю та свідомість. Кожен вид соціальних норм має свою специфіку такого впливу. Пов'язано це з тим, що соціальні норми різним чином фіксуються (у свідомості, в офіційних документах тощо) та мають різний ступінь сприйняття. Серед соціальних норм норми права в контексті проходження військової служби займають особливе місце. Це пов'язано з тим, що правове регулювання у межах проходження військової служби є набагато більш докладним, у порівнянні з іншими сферами. Наприклад, те, що у цивільному житті регламентується виключно нормами моралі, в армії регулюється правовими нормами (порядок вітання один з одним). Крім того, й самі правові норми, що регулюють військово-службові правовідносини мають суттєву специфіку (складні, специфічно сформульовані, містять приклади виконання тощо). З огляду на це, в армійському житті правовідносини у системі суспільних відносин займають набагато більше місця, ніж в інших сферах.

У той же час, аналізуючи соціальну відповідальність військовослужбовців слід констатувати, що існує також інша формула співвідношення всіх соціальних норм. Тобто не лише по різному співвідносяться норми права та інші соціальні норми, але й має місце специфіка у співвідношенні серед інших (таких, що не належать до правових) соціальних норм між собою (норми моралі, корпоративні норми, релігійні норми тощо).

В. С. Нересеянц пише, що історичний розвиток та зміна різних типів і форм суспільного життя супроводжувалось суттєвими змінами також і в системі соціальної регуляції. Відмирили одні та виникали інші форми та види соціальних норм, змінювались співвідношення, взаємозв'язки та форми взаємодії соціальних норм (моральних, релігійних, правових, політичних, естетичних тощо), їхній реальний зміст, місце, роль та значущість у системі соціальних регуляторів, механізми їхнього функціонування, способи та засоби їх захисту тощо [2, с. 76-77]. Слід зазначити, що такі зміни у системі соціальної регуляції відбуваються не лише в нових історичних реаліях, але й у межах переходу людини з цивільного життя до життя, пов'язаного зі службою у Збройних Силах та інших військових формуваннях.

П. В. Квіткін та І. М. Ребрій вважають, що серед рівнів сформованості соціальної відповідальності військовослужбовців доцільно виділяти: відповідальність як необхідність, відповідальність як норму і відповідальність як потребу. До основних інстанцій соціальної відповідальності військовослужбовців належать: відповідальність перед суспільством, відповідальність перед військово-професійною спільністю, відповідальність перед колективом, відповідальність перед собою як особистістю [5].

Таким чином, слід констатувати наявність суттєвої соціальної складової у межах інституту юридичної відповідальності військовослужбовців. У той же час, юридична відповідальність є складовою соціальної відповідальності з притаманними тільки їх рисами та особливостями. Саме вони виокремлюють, але повністю не відривають юридичну відповідальність з лона соціальної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности: монография / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.
2. Нересеянц В. С. Философия права. Учебник для вузов. – М. : издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. – 652 с.
3. Безрукова О. А. Соціальна відповідальність в сучасному суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження: дис. ... доктора соціологічних наук: 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології / Ольга Анатоліївна Безрукова. – К. 2015. – 427 с.
4. Вітрук Н. В. Общая теория юридической ответственности: монография / Н. В. Вітрук. – М. : Изд-во РАП, 2008. – 304 с.
5. Квіткін П. В. Правова культура і соціальна відповідальність військовослужбовців / П. В. Квіткін, І. М. Ребрій // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – № 3 (17). – 2013.